

Питање ратних злочина у балканским ратовима и њихова савремена интерпретација

Оригинални научни чланак

<https://doi.org/10.7251/SIN22020015>

341.322:94(497.1)“1913/1913”

Примљен: 30. април 2022.

Прихваћен: 12. септембар 2022.

Контакт:

Биљана Стојић

biljana.stojic@iib.ac.rs

Биљана Стојић

Историјски институт, Београд, Србија

У раду се бавимо анализом проблема ратних злочина и кршења међународних ратних норми кроз оба балканска рата, али и местом овог питања у савременој историографији, пре свега француској. Бавимо се детаљном анализом како су зарађене стране и велике силе гледале на проблем ратних злочина током трајања рата, а како се на овај проблем гледа данас, затим улогом и значајем комисије коју је Карнегијева фондација за међународни мир послала на Балкан 1913, као и значајем извештаја који је из те истраге проистекао. Посебно је скренута пажња на инструментализацију извештаја Карнегијеве фондације и самих балканских ратова у ревизионистичкој историографији. Рад је написан на основу грађе српске, француске и бугарске провенијенције, допуњене периодиком и релевантном историографском литературом.

Кључне ријечи:

балкански ратови, велике силе, Балкан, Србија, Француска, Карнегијева фондација за међународни мир, Гргур Јакшић.

Први балкански рат који је ангажовао армије пет држава на простору од Јадранског мора до зидина Цариграда далеко је премашивао све ратове који су се деценијама пре тога водили на тлу Европе. Велика источна криза, уједињење Италије и Немачке били су локализовани догађаји решени кроз неколико битака, чак и италијанско-турски рат који се водио од септембра 1911. године био је ограничен на север Африке и острва источног Средоземља. По обиму ратних операција, Први балкански рат могао се упоредити једино са Наполеоновим ратовима, али је разлика између њих од једног века мењала перцепцију рата међу савременицима. Поред модерног наоружања и нових војних вештина, фактор који је одлучујуће утицао на измењену перцепцију били су медији. До почетка 20. века утицај јавног мњења је толико нарастао да се о њему без претеривања говорило као о „седмој великој сили“. Посебно се та оцена односила на јавно мњење Француске. Само у Паризу је 1910. године излазило око 50 различитих листова са тиражем од 5.5 милиона

примерака дневно, од чега су четири листа имала дневни тираж од чак пет милиона примерака (Duclert, 2010, 668; Stojić, 2013, 341–357). Писани медији су креирали свет и визуру својих читаоца и показали се као моћно оружје не само у миру, већ и у време рата. Новинари, дописници и публицисти постали су циљна популација коју је требало привући на своју страну. Бар је тако размишљало свих пет зараћених страна, чланице Балканског савеза и Османско царство. Наклоност или ненаклоност европске јавности био је језичак на ваги од чијег суда је зависило да ли ће рат бити окарактерисан као ослободилачки или освајачки, а армије као злочиначке или херојске.

У прилог промовисању ратних циљева ишла је чињеница да је сама европска јавност од првих назнака рата показала велико интересовање за предстојећи рат. Имућнији листови су с првим испаљеним хицима на поприште рата послали дописнике и извештаче, док су они са сиромашнијим буџетом тражили стручне консултанте или преузимали чланке од новинских агенција. Како је почетак 20. века донео муњевиту популарност покретних слика, фотографије су посебно биле на цени. Гргур Јакшић, који је од 1896. године боравио у Паризу прво као студент, а касније и као национални делатник задужен за сарадњу са француском јавношћу, вапио је током балканских ратова да му се уз извештаје за француске листове шаљу и добре фотографије „које су се врло лако могле пласирати у добрим листовима“ („G. Jakšić–Todoгу Stefanoviću Vilovskom“, n. d.). Поред ратних операција, страни новинари су се највише интересовали за судбине појединаца, ратна искуства војника, али и свакодневни живот у ратним околностима, посебно после успостављања нових власти. У вези са свим скопчано је било питање карактера рата и (не) поштовање међународно прихваћених ратних норми.

Од усвајања прве Женевске конвенције о заштити права рањеника и ратних заробљеника 1864. године, до почетка Првог балканског рата, доста се напредовало у здравственој заштити војника и цивилног становништва и борби за „хуманији“ рат (Dinan, 1998, pp. 5–8). Друга Женевска конвенција, која је штитила права рањеника, болесника и бродоломника усвојена је 1906. Поменути конвенцијама треба додати Декларацију из Санкт Петербурга усвојену 1868, као и две Хашке конвенције из 1899. и 1907. године. Сви побројани документи бавили су се правима рањеника и ратних заробљеника, дефинисањем обичаја и правила ратовања, али и забранама коришћења нестандардног наоружања.¹ С почетком Првог балканског рата сви ови документи ће послужити као главне смернице зараћеним странама како да воде ратне операције, да штите права ратних заробљеника и пружају медицинску негу рањенима и болеснима.

¹ Трећа конвенција је усвојена 1929. године разматрала је права ратних заробљеника, а Четврта усвојена на Конференцији 1977. године, заједно са два Протокола, гарантовала је заштиту грађанских права цивилног становништва током рата. Последњи пут су Женевске конвенције допуњене 2005. године. (<https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions>).

Поред ове примерне улоге, међународне конвенције и декларације имале су још једну функцију. У пропагандној борби која се повела истовремено са ратним операцијама чланице Балканског савеза и Османско царство виделе су у овим међународним уговорима моћно оружје уз помоћ којег су настојале да окриве супарничку страну за кршење ратних норми и тиме придобију наклоност европске јавности или које од великих сила. Француска и њене институције били су честа адреса за такве врсте узајамних оптужби. Разлога за то је било неколико. Од свих европских државника француски председник владе Ремон Поенкаре је још током лета 1912. године покренуо иницијативу да се организује медијаторска конференција између балканских држава и Османског царства на којој би се, уместо ратом, мирним путем расправиле постојеће несугласице. Он се једини у више наврата обраћао будућим зараћеним странама у покушају да их приволи миру. Политичким разлозима треба додати утицај француске културе и њену традицију силе-заштитнице Јевреја, Јермена и других потлачених народа. Са последњим разлогом су се посебно идентификовали Срби, Црногорци, Грци и Бугари, који су као хришћани инсистирали на праведности покренутог рата чији је циљ био забацивање петовековног ропског турског јарма и уједињење ослобођене сабраће у границама националних држава.

Пићање рајних злочина у Првом балканском рају

Грчка је прва отворила питање кршења ратних норми и то управо нотом адресираном француској амбасади у Атини 2. децембра 1912. године. У noti је оптужила турску војску да је против грчке војске, противно одредбама Петроградске и Хашке конвенције из 1899. године, користила забрањене дум-дум метке. Дум-дум метци су посебна врста експлозивних метака са пљоснатим дном и шупљим испуном. Приликом рањавања, распрскавају се у телу и тиме наносе далеко више штете него обични обични (Archive de Ministère d'affaire étrangères [АМАЕ], 1912, December 18). Питање дум-дум метака се у више наврата отварао током оба балканска рата. Као врло озбиљно питање га је третирао и Карнегијева комисија у својој истрази. У поглављу под називом „Рат и међународно право“ Комисија је указала на закључке једне бугарске специјализоване истраге која је била организована на захтев генерала Савова. Бугарска комисија је испитивала узорке метака који су коришћени у српској и грчкој војсци. У узорцима метака код обе армије нађени су нестандардни метци, импровизовано прерађени, али који, према оцени комисије, нису спадали у категорију дум-дум метака. Исти закључак усвојила је и Карнегијева комисија у свом извештају (Carnegie Endowment, 1914, pp. 223–225).

Почетак рада мировних конференција у Лондону у децембру 1912. године (балканске и конференције амбасадора великих сила које су заседале истовремено, али су имале различит опсег ингеренција) отворио је ново поглавље у

сфери ратних норми и њиховог кршења. Почетком јануара 1913. године, неколицина бивших великих везира, амбасадора и сенатора Османског царства упутила је свим великим силама ноту којом је желела да им скрену пажњу на злочине над муслиманским становништвом. Потписници ноте навели су да „војске и банде балканских савезника чине масакре над муслиманима у Македонији и другим европским провинцијама и да се не базирају на пол и године жртава“ (АМАЕ, Јануару 9). Нота је била послата засебно свим великим силама, а у случају Француске, била је адресирана на одлазећег председника Француске Армана Фалијера. Од њега су утицајне личности Османског царства тражиле да Француска, заједно са осталим великим силама, изврши притисак на балканске државе да се придржавају универзално прихваћених принципа моралности и хуманости (Ibid.). Указујући на тежак положај муслиманског становништва, Османско царство је овим путем покушало да пробуди емпатију код великих сила и поврати бар део изгубљених симпатија. Османско царство није случајно највише рачунало на подршку Француске и Велике Британије јер су оне од свих великих сила у оквирима колонијалних царства имале милионе муслиманских поданика и управо због њих и свог унутрашњег мира морале су да буду далеко обазривије него остале силе. Чланице Балканског савеза су на оптужбе османске стране одговарале контраоптужбама. Но, предузети маневри нису донели жељени резултат ниједној страни. Амбасадори у Лондону нису реаговали, нити су питање (не)поштовања ратних норми уврстили у дневни ред заседања, сматрајући да нису надлежни да о томе расправљају. Упркос неуспеху, размена оптужби између зараћених страна наставила се и наредних месеци.

Ако питање злочина на Балканским ратиштима није привлачило пажњу званичника, европски листови су овакве теме жељно пригрлили. Српски лист *Пијемонт* је почетком 1913. године преузео допис из британског листа *Times* од једног од њихових Балканских кореспондената. У чланку који је преведен као „Македонска свирепства“ британски лист је позвао европске владе да провере истинитост вести о злочинима које свакодневно стижу са Балкана. Аутор чланка је сматрао да је за ту сврху потребно најхитније оформити посебну комисију која ће подробно испитати основаност узајамних оптужби („Македонска свирепства“, 1913, р. 2).

Исту сугестију, да је посредством некакве званичне комисије неопходно извршити провере вести о злочинима, дала је и заједница Јермена у Француској. Јерменска заједница је од почетка рата на Балкану била врло агилна страхујући пре свега за сопствени народ. У часопису *Revue arménienne* објављивани су чланци који су скретали пажњу на злочине које је Османско царство наводно чинило и чини над јерменским становништвом у Азији. Овај лист је нарочито страховао због опстанка хришћана у Малој Азији када се, након изгубљеног рата, османска војска почне враћати кућама. Јерменска заједница, која је била доста утицајна у јавном животу Француске, новембра

1912. године директно се обратила председнику владе Поенкареу захтевом да Француска, као „заштитница милиона хришћана који живе у оквирима Османског царства“, узме у заштиту и Јермене (АМАЕ, 1912, November 2). Средином јануара 1913. године у Паризу одржан је велики јерменски конгрес са циљем „организовања помоћи Јерменима у Турској“. У истом периоду, агилна је била и јерменска заједница у Аустроугарској. Јерменске општине Галиције и Буковине уручиле су почетком 1913. године грофу Леополду Берхтолду, министру спољних послова, меморандум у коме је захтевано да се Аустроугарска прикључи акцији против гоњења Јермена у Османском царству („Извештај Presbira“, 1913, р. 1). Први који је одговорио на апеле Јерменске заједнице и балканских хришћана био је опет француски премијер Поенкаре. Он је средином новембра 1912. године разговарао са османским амбасадором у Паризу Рифат-пашом и подсетио га да Француска, као заштитница свих хришћана Оријента, неће допустити њихове прогоне и злочине над њима било какве врсте („La France et les chrétiens d’Orient“, 1912, р. 9).

Поенкаре се није зауставио само на овоме, већ је током новембра 1912. наложио француским дипломатским представницима у балканским престоницама да спроведу интерну истрагу и да у оквирима својих могућности испитају истинитост свих дојава које су се односиле на злочине против цивила, хришћана и муслимана и посебно заједница које су биле под патронатом француске државе као што су Јевреји, Јермени и бројне католичке конгрегације. Циљ истраге је био добијање проверених и правовремених информација. У истрази су узели учешће не само дипломате, већ и поуздани новински дописници и агенти француске државе на Балкану. У случају Србије, истрагу такве деликатне природе спровео је лично француски посланик Леон Деко. У извештају који је поднео Министарству спољних послова у децембру, Деко је истакао да су и до њега од почетка рата стизале вести о злочинима. Највише их се односило на Прилеп и Кратово, док су последње које је примио говориле о наводно масакрираним ратним заробљеницима у Београду и Нишу. Деко је нагласио да је немогуће доказати истинитост или неистинитост оваквих гласина, али је изнео лично уверење да сматра да су вести лажне или у најмању руку преувеличане. Навео је лични утисак да се „у Београду и Нишу мржња према Турцима не може ни наслутити, пре свега, јер је актуелни рат био више политичког, неголи етничког карактера“. Ипак, напоменуо је да у делу српске јавности влада уверење да српске власти у Старој Србији врло сурово поступају са Албанцима због злочина и терора које су они вековима чинили над њима и другим хришћанима под окриљем Османског царства (АМАЕ, 1912, December 2).

Декоов извештај допунио је извештај Жила Берн-Лагарда, француског вицеконзула из Битоља. Лагардов извештај је у највећој мери потврђивао Декоов, али је конкретно говорио о приликама у Битољу. Истакао је да је од ослобођења града 20. новембра 1912. забележено неколико случајева „упо-

требе прекомерне силе“ од стране српских војника, као и пљачки, али опет, ни приближно злочинима које су чиниле грчке и друге банде у јужним деловима некадашњег Битољског вилајета. Захваљујући успостављању административног система и других мера које су предузели Срби, у Битољу није било злочина као у другим крајевима Македоније, нагласио је Берн-Лагард. Бранислав Нушић, именован за управитеља Битоља, преузео је дужност почетком децембра 1912. године и врло брзо успоставио ред у граду (АМАЕ, 1912, December 26). Жил Берн-Лагард је наставио и у наредним месецима да пише о стању у Битољу и околини. Истицао је да, упркос успостављеном миру и сигурности, код муслиманског становништва се испољавало велико незадовољство према новим властима. Главни узрок незадовољства био је да су угледни муслимани у градским структурама замењени чиновницима српског порекла и да им је та промена тешко падала. Упркос свему, признавали су да је српска власт „најмање зло“ у поређењу са грчком или дугарском. Берн-Лагард се слагао са том оценом, али је у међувремену променио позитиван став о Нушићу. Користио је сваку прилику да исказе незадовољство његовом управом, сматрао да није „дорастао ситуацији“ и „да само ређа грешку за грешком“. Није прецизирао шта му је конкретно замерао, али је у извештају из новембра 1913. са сигурношћу известио Париз да треба очекивати његову скору смену јер се у његову неподобност као управитеља Битоља уверила и висока делегација предвођена престолонаследником Александром и председником владе Пашићем када је присуствовала прослави прве годишњице Битољске битке (АМАЕ, 1913, April 30; 1913, November 21). Не можемо тврдити да су заиста лоша управа градом или престолонаследничково незадовољство били повод за смену, али остаје чињеница да Нушић јесте дао оставку на место управитеља Битоља свега месец дана касније.

У прилог ефикасности успостављеног система српских власти још током трајања рата похвално је говорио и швајцарски лекар Адолф Фишер који је провео два месеца у Македонији при мисији швајцарског Црвеног крста. Фишер је навео да у градовима као што су Скопље и Битољ он или чланови његове мисије нису видели „ниједног распуштеног или напитог српског војника“, као и да је у неколико случајева сведочио да су команданти батаљона спроводили темељну истрагу уколико би неки сељак оптужио војнике за крађу свиња или вина. У таквим случајевима кривци би, наглашавао је Фишер, увек били пронађени и прописно кажњени (Fišer, 2007, p. 61).

Истрага у другим зараћеним државама је највероватније спроведена током трајања примирја (4. децембар 1912. – 4. фебруар 1913). На основу свих пристиглих извештаја, француско Министарство спољних послова је свој коначни извештај о злочинима на Балкану објавило 8. фебруара 1913. године (АМАЕ, 1913, February 8). У њему је наведено да „против српске војске, у којој влада врло строга дисциплина, није пронађен ниједан озбиљан доказ да је чинила злочине на територији под њеном контролом.“ Док је са

друге стране, извештај указивао да је највећи број оптужби изнетих на терет грчке и бугарске војске истинит, а првенствено оне које су се односиле на Солун, Дедеагач (Алексадрополис) и Кавалу. Истрага је показала да су злочини углавном били чињени од стране нерегуларних грчких или бугарских трупа, који су у извештају означени општим именом „комитађи“ (Ibid.).

Данас не можемо са сигурношћу да тврдимо која је била судбина нити значај овог извештаја. Нема индиција да је Француска дала другим великим силама увид у њега, тако да можемо претпоставити да је извештај остао у интерној употреби Министарства спољних послова и француског дипломатског кора.

Актуелизација старе/нове историје током Другог балканског рата

С почетком Другог балканског рата, вести о злочинима поново су почеле да се шире, пуниле су новинске ступце и вратиле пажњу Европе на овај проблем. Сасвим сигурно да су такве вести подстакле и Француску да обрише праšину са свог фебруарског извештаја и посвети већу пажњу догађајима на Балкану. За разлику од Првог балканског рата, вести о злочинима над цивилним становништвом и непоштовању утврђених норми ратовања током Другог рата су постале редовна појава. Разлога за то је било неколико. За разлику од претходног, сада се рат водио унутар Балканског савеза, и то између дојучерашњих савезника, што је значило национално-патриотски набој који је надјачавао политичке или интересе друге врсте. Анри Барби, дописник француског листа *Journal*, који је провео неколико месеци на фронту током првог рата, вратио се на Балкан одмах на почетку другог и прво што је приметио је да је артиљеријско наоружање имало далеко мањи значај у новом рату и да је „махнитост за убијањем и покољем обузела јучерање савезнике“ (Barbi, 1914, pp. 19–20). Почев од битке на Брегалници „када је савезнички уговор потопљен у крви и раскинут бајонетима“, већина борби вођена је сабљама и ножевима, тј. прса у прса, а самим тим су ране задобијене на тај начин биле смртоносније него оне нанете шрапнелима са велике удаљености. Такође, повећаној стопи смртности доприносиле су епидемије колере и дизентерије које су се разбуктале током летњих месеци (Barbi, 1914, pp. 80–81).

Оптужбе на рачун супарника надјачавале су спекулације и гласине. Поменути Барби пише: „Не водећи рачуна о Женевској конвенцији, Бугари дотукоше све рањенике који им падоше у руке“ (Ibid. p. 23). За разлику од Првог балканског рата, када велике силе нису обраћале превелику пажњу на међусобне оптужбе зарањених страна, за време трајања Међусавезничког рата такве апеле било је немогуће игнорисати. Један проглас бугарског краља Фердинанда привукао је пажњу чак и Амбасадорске конференције у Лондону која није прекинула своје заседање услед новог рата. Краљ је 26. јула упутио апел амбасадорима у коме их је обавестио да се османске трупе нису зауставиле код Једрена, како је Порта званично обавестила силе, већ су наставиле про-

дор ка Трнову и Филипопољу (Пловдиву) и при том надирању су починиле стравичне злочине над бугарским цивилним становништвом. Апел бугарског краља био је вапај владара поражене државе која је „у име хуманости позивала велике силе да интервенишу“. Прочитана нота је оставила толико снажан утисак на амбасадоре који су, осим забринутости због цивилних жртава и хиљада избеглица, изразили бојазан и због реакције Русије која је, „као првобитни ослободилац Бугарске“, овим вестима лако могла бити испровоцирана да делује исхитрено, и да у помоћ Бугарској упути део војске или да у знак одмазде изврши упад у Јерменију (Gooch & Temperley, 1934, pp. 933–934). Међутим, упркос јаком утиску који је на њих оставио апел Бугарске, велике силе нису предузеле иницијативу за организовањем комисије која би, са међународним мандатом, истражила ове и све друге вести и гласине које су свакодневно стизале са Балкана. Иницијатива за такву комисију дошла је са друге стране и била је потпуно приватна (Carnegie Endowment, 1914, Preface).

Формирање комисије од стране Карнегијеве фондације за међународни мир: циљеви и значај

Било је за очекивати да ће рат размера Балканских ратова привући пажњу не само званичних институција, већ и приватних организација које су у њему виделе потенцијал за остварење неке добити или прилику за самопромоцију. Управо је самопромоција била главни покретачки мотив Карнегијеве фондације за међународни мир (Carnegie Endowment for International Peace (CEIP)) да се заинтересује за рат на Балкану. Била је то млада организација коју је децембра 1910. године основао амерички филантроп пореклом из Шкотске Ендру Карнеги (1835–1919) – познати пацифиста, члан међународног Мировног покрета и учесник обе међународне мировне конференције у Хагу. Седиште фондације било је у Вашингтону–Њујорку, са испоставом у Паризу. Рад је био организован кроз три гране: међународни односи и образовање; међународно право и економија и историја. Од оснивања, фондација је била замишљена као мрежа мултидисциплинарних стручњака из различитих области, који су били самостални у свом деловању. Циљ фондације био је да окупља независне стручњаке и тиме буде независна у свом раду, односно потпуно лишена утицаја влада и кругова званичне политике. Од почетка је било јасно да је зацртани циљ само изговор, јер је фондација као саветнике и стручне консултанте имала низ државника и дипломата. Међу њима су били и Миленко Веснић, српски посланик у Паризу (1904–1920), и грчки председник владе Елефтериос Венизелос (1910–1915). Обојица су били део саветодавног одбора париске секције (Akhund, 2015).

Посредством Међународног миротворног покрета, Карнеги је упознао Николаса Мареј Батлера, професора на америчком Колумбија универзитету и француског сенатора и оснивача и председника *Conciliation Internationale*

барона Пола-Анрија Естурнел де Констана, који су у потоњим годинама извршили пресудан утицај на њега. Њих двојица су највише утицали на Карнегија да оснује фондацију за мир, и били су две кључне особе у оснивању специјалне комисије која је у августу–септембру 1913. године послата на Балкан да истражи позадину балканских ратова (Ићев, 1989; Akhund, 2013).

Иницијатива да се комисија организује потекла је од Батлера у сред Другог балканског рата, средином јула 1913. године. Како стоји у предговору извештаја, Батлер је на ту идеју дошао под утиском контрадикторних вести о наводним кршењима правила ратовања и ратног права (Carnegie Endowment, 1914, Preface). Ипак не треба искључити могућност да је организација каква је била Карнегијева у балканским ратовима видела одличну прилику да на лицу места, у стварним околностима једног рата, примени доктрине пацифистичког и антиимперијалистичког покрета које су њени оснивачи заступали дуги низ година и које, до тада, нису имале значајнији утицај на ширу јавност. Нека од тих начела, као што су „пре рат него ропство“, „пре арбитража него рат“, „пре помирење него арбитража“, налазимо у уводу извештаја (Ibid.).

Идеја професора Батлера о формирању комисије убрзо је била прихваћена од стране читаве фондације. За председника будуће комисије Батлер је предложио свог пријатеља барона де Констана. Сматрао је да је он најподеснија личност за тај задатак, будући да је у том тренутку био на челу Европске секције са седиштем у Паризу. Комисија је стигла у Беч 2. августа, одакле је кренула ка Београду. Месец и по касније, 28. септембра 1913. године, вратила се на своју почетну дестинацију, у Париз (Carnegie Endowment, 1914, p. 11).

Прва станица на њеном путу био је Београд, где је средином августа комисија допутовала у окрњеном саставу: Жистин Годар правник, други француски члан и уједно заступник де Констана као председника комисије и њен секретар (Carnegie Endowment, 1914, p. 6); професор права из Марбурга Шикинг, као немачки делегат (који је стигао само до Београда и ту био приморан да прекине даљи пут);² професор јавног права на Универзитету у Бечу Јозеф Редлих као делегат Аустроугарске; руски историчар и члан Думе Павел Миљуков;³ британски новинар Хенри Ноел Браилсфорд и Семјуел Дитон, амерички професор права који се у комисији нашао на основу Батлерове препоруке Карнегију. Од наведених делегата, једино су Годар и Дитон сматрани објективним и непристрасним члановима, док је Браилсфорд, иако се својевремено са Грцима борио против Турака, означен као антигрчки оријентисан. Ипак, од свих наведених најспораванији делегат био је Миљуков, одраније познат по својој отвореној наклоности према Бугарској (Ићев, 1989). Посебно

² Проф. Шикинг је био замена за професора Пашковског који је допутовао до Беча да се састане са осталим делегатима, али је у последњем тренутку одустао од пута и учешћа у комисији (Carnegie Endowment, 1914, p. 10).

³ Осим Миљукова, у рад комисије саветодавно је био укључен и политички дисидент Максим Ковалевски, познати социолог и председник Међународног социолошког института у Паризу.

Србија није крила незадовољство што је за руског делегата именован Павел Миљуков, који је за све време рата са Бугарском кривицу бацао на Србе.⁴ То је био разлог да је комисија врло хладно дочекана у Београду, организовано је неколико демонстрација уперених против ње, а посебно против Миљукова. Са њим и осталим члановима комисије званично се сусрео једино руски посланик Николај Хартвиг као гласноговорник српске владе, док су Пашић и остали званичници одбили разговор са комисијом. Српска влада је, такође, одбила да обезбеди храну за комисију која је то тражила, наводећи као разлог тешко економско стање у земљи након ратова. Тренутак доласка комисије у Београд био је лош, комисија је стигла у истом тренутку када се српска војска вратила са фронта. Била је дочекана уз велико славље и војне параде, али су се, попут сенке над тим блештавилом, надвијали тешки губици које је Србија претрпела у оба рата.⁵ Ипак, и поред отвореног незадовољства, српске власти су омогућиле комисији увид у државни буџет и друга поверљива акта, а када је комисија завршила истрагу у Београду српске власти су јој 7. септембра обезбедиле превоз до Солуна, који је био друга станица на њеном путу (Carnegie Endowment, 1914, p. 10; Štrandman, 2009, pp. 222–223). Ни Грчка влада није била ништа љубазнија од српске. Дозволила је рад комисији уз врло стриктна ограничења. Попут српске владе, гувернер Солуна је ускратио гостопримство Миљукову и забранио Браилфорду одлазак у Кукуш где је већински живело бугарско унијатско становништво. Са друге стране, део комисије који је био послат у Атину био је најсрдачније дочекан, што Констан опет објашњава великим страдањем становништва и разарањем које је Солун доживео током оба рата (Carnegie Endowment, 1914, p. 10).

Делегати који нису допутовали са комисијом, али касније су узели учешће у раду комисије и писању извештаја су: де Констан који је остао у Паризу и који је такође сматран необјективним чланом комисије у Србији и Грчкој⁶;

⁴ Гргур Јакшић је писао да Миљуковљева пристрасност у питању Македоније потиче из старе мржње према Србима, а са друге из личних обавеза према Бугарима. Наиме, Миљуков је крајем 1890-их година као политички емигрант затражио место професора на београдској Великој школи, али се таквом постављењу противио тадашњи закон, те му та молба није била услышана. Увређен, отишао је у Софију и тамо добио место на Софијском свеучилишту. Од тог времена он је непрестано водио пропаганду против српских претензија у Македонији („Prikaz knjige Les atrocités Serbes“, n. d.).

⁵ Де Констан пише у уводу да није разумео овакав став српске владе, јер је од извештаја комисије зависила слика Србије у свету. Истиче да је имао разумевања за негативан став према Миљукову – али да он није био читава комисија (Carnegie Endowment, 1914, p. 9).

⁶ Негативан став је првенствено имала грчка јавност. Не можемо са сигурношћу говорити о његовој утемељености јер је де Констанова сестра живела у Грчкој од 1866. и он је имао добре односе са Венизелосом који је био у саветодавном одбору Париске секције. И сам де Констан у Предговору одаје почаст Грчкој: „Волим Грчку. Дух њеног рата за независност је инспирисао моју младост. Утапао сам се у њене херојске успомене у срцима њене деце, њене народне песме, језик који сам некад говорио, божански ваздух равница и планина. Дуж њених обала, свака лука, свако дрво маслине или ловора, асоцира на свето порекло наше цивилизације. Грчка је била почетна тачка мог активног живота и рада“. Такође у уводу, Констан говори да је бранио права бугарског народа 1903. Исте наводе потврђује

професор Ламаш као други делегат Аустроугарске кога је болест спречила да путује на Балкан, и Францис Хирст, уредник листа *The Economist* у својству другог делегата Велике Британије (Carnegie Endowment, 1914, pp. 6–7). Осим делегата који су директно учествовали у писању извештаја, комисија је имала на располагању велики број саветника. Један од њих је био Виктор Берар, филолог, који је важио за врсног познаваоца прилика на Балкану. Њега је де Констан консултовао пре поласка комисије на Балкан (Carnegie Endowment, 1914, p. 6; Пчев, 1989).

По повратку у Париз, комисија је одржала неколико састанака, на којима је одлучено да Миљуков напише три, а Браилсфорд, Дитон и Годар по једно поглавље (Carnegie Endowment, 1914, p. 12). Договорено је да аутори неће засебно потписивати поглавља, већ да ће читав извештај имати један заједнички потпис – Карнегијеве фондације за међународни мир. Након што је утаначена подела послова делегати су се вратили кућама. Наредних месеци они су писали своја поглавља удаљени хиљадама километара један од другог, због чега је одмах било јасно да ће кључни проблем бити различита интерпретација прикупљених белешки са терена (Akhund, 2013).

У интересу Фондације било је да извештај буде што је могуће пре објављен, док су утисци о ратовима још увек свежи. Из тог разлога је Батлер вршио притисак на чланове да што пре заврше своја поглавља. Ради већег психолошког ефекта било је планирано да извештај буде истовремено објављен на енглеском и француском језику. Међутим, планирано објављивање извештаја за крај 1913. било је одложено понајвише због Миљуква који је своје последње поглавље завршио тек у априлу 1914. При том, међу члановима је било неслагања око интерпретирања и усаглашавања чињеница. Де Констан и Годар су критиковали пристрасно писање Миљуква, али су, ипак, на крају, осим мањих корекција, објавили његове текстове у целости (Akhund, 2013). Извештај је садржао укупно седам поглавља, написаних на укупно 399 страница текста: *Порекло два балканска рајџа; Рајџ и неборачко сџановништво; Бујари, Турци и Срби; Рајџ и националности; Рајџ и међународно право; Економске последице рајџа; Моралне и социјалне последице рајџова и њерсјективна за будућности Македоније*. Извештај је још допуњен бројним додацима, по неколико за свако поглавље, и са осам карата које је исцртао тим картографа на челу са чувеним географима и картографима Давидом Александровичем Ајотовим и Францом Шрадером (Carnegie Endowment, 1914, p. 12). Извештај се у потпуности бавио злочинима над цивилним становништвом, а осим ове теме, као подједнако важна тема која се провлачи кроз читав извештај, била је неопходност утврђивања нових спољнополитичких правила за успостављање

и Гргур Јакшић који га је упознао са приликама у Македонији, и који га је снабдео неопходним подацима о правима хришћана у европској Турској. Де Констан је бранио права бугарског народа и осталих хришћана у француском Сенату и на митингу организованом у Паризу почетком фебруара 1903. године (Carnegie Endowment, 1914, p. 2; „G. Jakšić– Simi Lozanić“, 1903).

новог међународног поретка (Ibid.).

Од планираног децембра 1913, извештај се у јавности коначно појавио у јуну 1914. године. Уводну реч је у име фондације написао Николас Батлер, најављујући текст „лишен предрасуда и пристрасности“ (Ibid., „Preface“), док је предговор написао председник комисије барон де Констан који је и објаснио циљеве извештаја (Ibid., p. 1). У првом раду извештај се обраћао великим силама, у њих су де Констан и фондација упирали прст, оптужујући их, не само да нису ништа урадиле да спрече рат, већ да су сукоб распиривале позајмљујући новац зарађеним државама и продајући им ратни материјал (Ibid., p. 4). Балкански ратови могу бити наук великим силама, истакао је де Констан, да новац који троше на империјалну политику или на финансирање „оружаног мира“, у случају Француске то су две милијарде франака годишње, инвестирају у свеопшти политички и економски прогрес „уједињене Европе“. Даље, де Констан се гласно запитао: „можемо ли замислити какав би положај данас имали ови несрећни народи Балкана, да су им њихове заштитнице, велике силе, уместо за рат давале новац за изградњу путева и железница, школа, лабораторија, музеја и болница“ (Ibid., p. 19). Ипак да кривица није само на страни великих сила, де Констан види кривицу на „онима који су имали моћ да заведу јавност, искористе незнање народа и зарад личне користи одведу своје државе у конфликт“, односно владе балканских држава и Османског царства (Ibid., pp. 17–19).

Као што прави разлику између криваца и жртва, де Констан је подвукао оштру разлику између карактера Првог и Другог балканског рата. Први је, према њему, био одбрамбени и рат за независност: „узвишени протест против насиља и, уопште узев, протест слабих против јаких, – и због тога је био славан и популаран у целом цивилизованом свету“ (Ibid., p. 4). За разлику од Првог, Други балкански рат је био сушта супротност. Тај „најгори облик рата, верски, насилни, расни рат једног народа против другог, човека против човека и брата против брата“, вођен је са циљем проширења територија, или за осигурање супремације једне државе над другом. У таквом рату нико није победник, наводи де Констан, и закључује да су у њему „и победник и поражени изгубили и морално и материјално“ (Ibid., p. 4; Todorova, 2006, p. 48). Нема невиних, јасна је порука де Констана и Фондације, због чега је крајња оцена извештаја била да су „балкански ратови били тријумф варварства“ (Akhund, 2015; Carnegie Endowment, 1914, p. 19).

Од тренутка када се сазнало да Карнегијева фондација за међународни мир планира истрагу на Балкану, српско Министарство иностраних дела скренуло је пажњу Гргуру Јакшићу да прати активности њених чланова у француском друштву. Извесно да је Пашић посебно апострофирао делатност Миљукова и упозорио Јакшића да ће он „покушати да опере Бугаре од срама“. Јакшић је пажљиво мотрио на активност делегата, те је преко личних контаката успео да дође до примерка извештаја пре него што је дистрибуиран широј јавности.

Текст до кога је дошао је почетком јуна 1914. посредством Славка Грујића, посланика у Лондону и свог пријатеља са студија одмах послао за Београд. Уз текст је ставио напомену да су се Србијине црне слутње обистиниле, и да је „цео Извештај срачунат на то да бугарска зверства ублаже на рачун српских, а нарочито грчких трупа“ („G. Jakšić – N. Pašiću“, 1914, June 14). Овој Јакшићевој напомени, Грујић је додао своју да је енглеска верзија извештаја била завршена још пре три месеца, али да је Миљуков опструирао његово појављивање да би избегао „негативне америчке коментаре о кривици Бугарској“. То је сазнао од америчког делегата Дитона, пријатеља његове супруге Мејбел Грујић преко кога су они интервенисали „да се многе ствари неповољне по нас, одбаце“ („Slavko Grujić – G. Jakšiću“, 1914, June 14).

Упркос томе што је извештај наносио велику штету Србији и њеном угледу у француској и европској јавности, Јакшић је сматрао да је публикација „промашила свој циљ“, и за ту тврдњу је изнео неколико аргумената: „пацифисти нису ни најмање у моди у Француској, што је публикација исувише тенденциозна и што се јавља овако доцкан, пред сам летњи одмор“. Јакшић је саветовао Министарству и Пашићу да се страсти српске јавности обуздају, и да се са одговором на извештај сачека до јесени, јер „за време летњег одмора нико ништа не чита“ („G. Jakšić – N. Pašiću“, 1914, June 25).

За разлику од Србије и Грчке, Бугарска је била задовољна оценама које је комисија о њој изнела. Одмах су предузете мере да се текст преведе на бугарски језик, а посланик у Паризу Димитар Станчов је, на захтев председника владе Радославова, одмах откупио пет стотина примерака извештаја на француском језику и послао их у Бугарску (Пћев, 1989).

Инштерне истраје и балкански извештаји о злочинима

Док је Карнегијева фондација интензивно радила на свом пројекту, ни балканске државе нису седеле беспослене. У исто време када је Карнегијева комисија почињала истраживање на Балкану, руски фотограф Самсон Чернов, који је оба балканска рата провео у рововима српске војске, организовао је широм Француске низ предавања о бугарским злочинима које је допуњавао својим богатим фотографским материјалом.⁷ Нешто од својих фотографија је чак предао бироу Карнегијеве комисије у Паризу, са намером да се тај материјал објави у извештају извештају (Ružeskić, 2012). На употребу фотографија Миљуков је ставио вето, а у својој заслепљености је ишао тако далеко да је понудио Чернову откуп свих фотографија ако он заузврат откаже сва заказана предавања и изложбе. Чернов је понуду одбио, убеђен да иза Миљукана и таквог предлога стоји Бугарска. Гргур Јакшић је цео тај случај назвао „Афера са руским дописником Черновом“ (Prikaz knjige *Les*

⁷ Богат фотографски материјал Самсона Чернова је 1924. објавило Графичко предузеће „Просвета“ у седам албума који су данас доступни у оквиру Дигиталне Народне библиотеке Србије

atrocités Serbes, n. d.).

Овај случај, као и целокупно понашање Карнегијеве комисије, која је од пет недеља на Балкану највећи део времена провела у Софији где није само прегледала документа о држању бугарске војске, већ је интензивно прикупљала документа о српским и грчким зверствима, све са циљем да обезвреди поделу и анексију Македоније према слову Букурешког уговора, јасно су ставили до знања Србији и Грчкој да је цела истрага уперена против њих (Ibid). Да би оправдале своју улогу у ратовима, обе државе су самоиницијативно спровеле неколико интерних истрага чије резултате су успеле да објаве много пре појаве извештаја Карнегијеве фондације. Циљ ових балканских извештаја, објављених на француском језику, био је да прикажу другачију слику балканских ратова од оне која ће се појавити у извештају Карнегијеве комисије. Као и Карнегијев, и извештаји балканских држава су се првенствено обрађали међународној јавности и великим силама.

Србија је своју брошуру под именом *Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé* објавила чак пола године пре Карнегијевог извештаја. Истрага је била спроведена на простору источне Србије, од Зајечара на северу до Пирота на југу непосредно по завршетку Другог балканског рата. Комисија је током истраге посетила Зајечар, Књажевац и друга места источне Србије где се на лицу места уверила у почињене злочине који су у извештају детаљно описани и фотографски документовани. Комисија је свој рад окончала крајем јула и о свему што је видела предала извештај српској влади. Француски посланик у Србији Леон Деко био је један од иностраних чланова ове комисије. Осим њега, комисију су чинили др Албер Пејерон⁸ и новинар Жан Пелисије⁹ из Француске, др Лудвиг Шлијед из Немачке и др Сијед Молер, припадник норвешке морнарице („*Les Atrocités Bulgares*“, 1913).

По повратку из источне Србије, Деко је послао француском Министарству спољних послова свој интерни извештај који је био пропраћен са неколико фотографија почињених злочина. Уз извештај, Деко је проследио и наређење бугарској војсци од 29. јуна за напад на Србе и Грке код Злетовске реке,

⁸ Др Пејерон се за мисију у Србији пријавио посредством српског посланства у Паризу, које му је на име путних трошкова издало признаницу и новац за пут до Београда (Državni arhiv Srbije [DAS], 1913, August 10/23).

⁹ Жан Пелисије је боравио на Балкану у својству новинара и секретара друштва *L'Union des nationalités*, које је основано 1911. Ово друштво је у своје чланове убрајало најразличитије личности из европске политичке и интелектуалне елите, међу њима и Миловановића и Пашића. Под покровитељством чувеног Шарла Сењобоса, *L'Union des nationalités* је јуна 1912. организовало конференцију о нацијама на *École pratique des hautes études*. Са избијањем Првог балканског рата друштво је добило јединствену прилику да прати националне покрете на делу. Осим у *Annales des nationalités* званичном листу *L'Union des nationalités*, Пелисије је извештаје са балканског ратишта слао у редакције још три листа – француског *La Dépêche de Toulouse*, белгијског *L'Indépendance Belge* и британског *The Manchester Guardian*. О искуствима са ратишта Балкана 1914. објавио је засебну студију под називом *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912 – août 1913)* (DAS, 1913, April 26/May 9; Pélissier, 1914; Watson, 1995; Soutou, 2011).

које је током Брегалничке битке нађено код једног бугарског заробљеника. Наређење је било означено као строга тајна, што је Деко истакао као један од кључних доказа за унапред планирану бугарску агресију против Србије и Грчке (АМАЕ, 1913, July 20; АМАЕ, 1913, July 6; DAS, 1913, May – August). Осим Декоовог извештаја из Београда, француско Министарство спољних послова добило је и извештај Пјера-Леона Карлијеа, конзула из Скопља. Он се у злочине бугарске војске лично уверио у војној болници у Скопљу, где је видео српске војнике које су Бугари израђавили и осакатили током борби на Брегалници. И Карлијеов извештај био је документован фотографијама. Три фотографије које је конзул Карлије послао уз извештај објављене су у студији Анри Бардија *Брегалница: српско-бугарски рат* 1913. АМАЕ, 1913, July 19).

Србија је нацрт брошуре на француском језику предала француском Министарству спољних послова 2. августа, вероватно у исто време и владама преосталих пет великих сила. Завршна верзија је била спремна још у октобру, али је Србија тада одлучила да сачека са објављивањем, не желећи да још више распирује мржњу и антагонизам свог источног суседа. Међутим, када је са више страна добила уверење да су Бугари преко Миљуква успели да у Карнегијев извештај протуре сасвим неосноване оптужбе против држања српских трупа за време ратова, одлучила је да брошуру одштапа и подели је свим виђенијим европским званичницима. Поседно се циљало на француску јавност. Јакшић је „брошуру растурио у све слојеве француског друштва.“ Према списку који је сам направио брошура је послата свим важнијим политичким људима, сенаторима, посланицима, свим виђенијим професорима универзитета и средњих школа, свима истакнутим вишим и нижим официрима, свим важнијим библиотекама. Публицистима и новинарима Јакшић је лично носио брошуру уз потребна појашњења („G. Jakšić – N. Rašiću“, 1914, June 25). Јакшић је ову публикацију сматрао најјачим оружјем Србије пред оптужбама Карнегијеве комисије, не само из разлога што се појавила много пре Извештаја раније, већ из разлога што је садржала више аргумента и доказа (Ковић, 2015).

Попут Србије, и Грчка је још током трајања Другог балканског рата и непосредно по његовом завршетку спровела истрагу о злочинима које је бугарска војска починила над грчким, српским, муслиманским и осталим небугарским становништвом на делу Македоније који је припао њој. Извештај *Atrocités Bulgares en Macédoine (faits et documents)* се, као и српски, појавио знатно пре извештаја Карнегијеве комисије, још у јесен 1913. године („Atrocités Bulgares en Macédoine“, 1913).¹⁰ Између осталог, грчким приређивачима су као доказни материјал послужили чланци објављивани за време ратова у европским листовима. Међу њима, највише је било оних који су преузети из француских дневних и недељних листова. Грчка брошура је штампана такође на француском језику, под покровитељством краља Константина (Ibid.).

¹⁰ Брошуру ће Грчка реиздати 2018. у оквиру едиције „Заборављене књиге“.

Премда је била сигурна да ће Карнегијев извештај ићи у њену корист, Бугарска се није ослонила само на ову истрагу. Попут дојучерашњих савезника, и сама је спровела неколико интерних истрага. Још за време трајања Другог балканског рата, бугарски посланици у иностранству су протестовали због писања појединих европских листова који су објављивали „лажне вести“ о злочинима Бугарске над цивилним муслиманским и јеврејским становништвом током Првог, и српским и грчким током Другог балканског рата. Највише протеста Бугарска је уложила на писање француског новинара Лудовика Нодоа из листа *Journal*, Луиђија Бранцинија који је писао за италијански лист *Corriere della Serra*, али и против, како је истицала, сензационалистичких вести Жака Перикара, дописника француске новинске агенције Л'Авас (Centralen državен архив [CDA], 1913, September 1; АМАЕ, 1913, October 17).

Главна бугарска активност у питању истраживања злочина започиње по завршетку Другог балканског рата. Држава је тада формирала неколико војних и цивилних комисија које су правиле детаљне извештаје о злочинима српске и грчке војске над бугарским цивилним становништвом током Другог балканског рата. Неки од тих извештаја су ушли у састав Карнегијевог извештаја, као што је случај са већ поменутом истрагом у вези са употребом дум-дум метака.¹¹

За разлику од Србије и Грчке, Бугарска ове извештаје није сабрала у посебну публикацију већ их је пласирала у виду појединачних чланака јер је њихов примарни циљ био да послуже као аргумент у оспоравању одредби Букурештанског мира (CDA, 1913, August 14/27). Бугарска ће засебну публикацију која ће поред балканских обухватити и Први светски рат објавити тек 1918. године. Бугарска публикација *Les atrocités Serbes* се највећим делом позивала на Карнегијев извештај, уз додата поглавља која су се односила на наводне српске злочине почињене током Првог светског рата над Бугарима у Бугарској и Македонији, над Аустроугарима и над Албанцима. Ова бугарска брошура била је реакција на публикације Арчибалда Рајса, а њен приказ је детаљно на 50 страница дао Гргур Јакшић (Prikaz knjige *Les atrocités Serbes*, n. d.).

Политичка инструментализација балканских рајова

Спроведећи сопствене истраге и објављујући извештаје, балканске државе су успеле да бар мало умање значај и одјек очекиваног извештаја Карнегијеве комисије. Ако ништа друго, њихови извештаји су побудили оправдану сумњу код стручне и шире европске јавности да извештај Карнегијеве фондације за међународни мир неће бити једини, а свакако ни најкредибилнији да говори на тему непоштовања норми ратовања и злочина почињених над цивилним становништвом. Са свим поменутих извештајима било је јасно да је европска јавност увелико презасићена контрадикторним извештајима и да је овај

¹¹ Видети стр. 3–4 и фус. број 6.

Карнегијеве фондације, иако је једини носио предзнак невладине међународне организације, био тек један од многих. Његов највећи недостатак био је тренутак појављивања. Очекивани публицитет није добио не само услед сезоне летњих одмора, већ и због нове кризе која је попут бомбе одјекнула Европом и засенила не само извештај, већ и саме балканске ратове. Убиство аустроугарског престолонаследника у Сарајеву 28. јуна 1914, дипломатска криза која је потом уследила одвели су велике силе у сукоб који је по обимности далеко надмашивао балканске ратове и тиме поништио сва начела која је Карнегијева делегација за мир пропагирала у свом балканском извештају.

Ипак, Карнегијева фондација није била обесхрабрена већ је наставила да се бави одбраном међународног права и током Великог рата. Свега десет дана од почетка рата, Габријел Аното, француски државник и историчар је у листу *Figaro* позвао фондацију да хитно оформи нову комисију по угледу на балканску и јавно позвао Сједињене Америчке Државе да буду перјаница те комисије и да као неутрална сила „одлуче судбину цивилизације“ (Akhund, 2015). Пројекат нове комисије је више пута инициран током све четири године рата, али у коначници никаква комисија није била оформљена. Лидери фондације су током рата водили интензивну преписку, у којој су се често враћали балканским ратовима. За Карнегија, Батлера и де Констана није било дилеме да је Велики рат почео 1912, а не 1914. године. У приватној преписци Батлер и де Констан су током 1918. анализирали узроке избијања Великог рата упоређујући удео проблема Балкана (Истока), с једне, и Алзаса-Лорена (Запада), с друге стране. Де Констан је балканском корпусу криза приписао далеко већи удео у узроцима који су довели до избијања светског рата, док је проблеме Запада и француско-немачки антагонизам потпуно минимализовао (Ibid.). Упркос апострофирању од стране челника фондације, нису балкански ратови променили перцепцију и норме савременог ратовања, већ је то учинио Први светски рат. То се на најбољи начин видело на примеру Аустроугарске. Од свих великих сила, она је прва оберучке прихватила Карнегијев извештај. Швајцарски криминолог Арчибалд Рајс је током Првог светског рата извештај Карнегијеве комисије довео у везу са фабрикованом сликом Срба као народа убица и са масовним злочинима аустроугарске војске над српским становништвом у Мачви, Посавини и Подрињу током 1914. године (Ković, 2015).

Ипак, питање одговорности Аустроугарске нити осталих великих сила за почињене злочине над цивилним становништвом није уврштено у дневни ред мировне конференције у Версају. Србија и Грчка, као највише оцрњене у Карнегијевом извештају, с правом су поставиле питање да ли је праведно да оне носе жиг држава-злочинаца, а да такве осуде буду поштеђене велике силе одговорне за 20 милиона жртава? Када питање злочина Првог светског рата није нашло своје место у програму конференције, српска и грчка делегација покренуле су питање поништења извештаја из 1914. године или бар

организовања нове комисије која ће ревидирати објављене ставове. Осим званичним каналима, ишло се и путем приватних контаката. Члан српске делегације Арчибалад Рајс је о ревизији извештаја разговарао са Жистином Годаром, некадашњим чланом Комисије и потписником извештаја. Батлер и Констан су извештај сматрали завршеним пројектом. Уместо ревизије извештаја, унутар фондације се разговарало о могућности слања нове комисије на Балкан, као и једне која би испитивала бољшевизам и околности његове владавине у Русији (Akhund, 2015). Ипак, ни ова идеја се није остварила, чиме је „случај“ извештаја био закључен на начин да је Балкан остао „лабораторија“ за примену нових и иновативних мировних концепата, што ће бити до данашњег дана.

Ендрју Карнеги је преминуо у августу 1919, а барон де Констан 1924. године. Једини преживели, Николај Мареј Батлер, маја 1930. године у Паризу на састанку фондације изјавио је да је отворени пробугарски став појединих чланова комисије из 1913. године нанео велику штету угледу фондације. Ипак, и тада је ревизију извештаја одбацио као опцију, већ је кроз фондацију определио новац за „цивилизацијско унапређење Балкана“ односно пројекат помирења Југославије, Бугарске, Грчке, Румуније и Турске кроз програме образовања и економије. На темељу те идеје, у периоду 1930–1934. године одржане су четири конференције којима је присуствовао и Ерл Бабкок у својству специјалног изасланика Фондације. Конференције су биле замишљене као подстицај процесу „обједињавања Балкана у једну целину, са циљем стварања предуслова за формирање новог Балканског савеза“ (Ibid.).

За разлику од конференција које нису постигле зацртани циљ, Извештај Карнегијеве фондације ће дочекати свој тренутак „славе“ који ће наступити са последњом деценијом 20. века, за време ратова који су пратили распад Југославије. На иницијативу тадашњег председника Карнегијеве фондације Мортонa Абрамовица, извештај је 1993. године поново објављен (Carnegie Endowment, 1993). Како је Абрамовиц истакао у уводној речи, након што је у новембру 1992. у листу *New Yorker* прочитао чланак о „етничком чишћењу“ које Срби спроводе у Босни, сматрао је да извештај из 1914. године треба „поново открити свету“. Да би реиздање извештаја одговарало политичком тренутку, Абрамовиц је позвао америчког дипломату Џорџа Кинана да напише „адекватан“ предговор“. Адекватност је подразумевала повлачење паралела између балканских и рата у Босни и Херцеговини, па тако Кинан закључује, на основу прочитаног извештаја, да су „Срби били највећи преступници, понајвише због начина како су се односили према Македонцима на ослобођеној територији коју су они окупирали током Првог рата. Исту улогу Срби, као најјача страна, предодређено, играју и у непријатељствима 1992–93“. И остатак предговора препун је анахроних, из контекста времена истргнутих поређења. Без сумње, Кинан ни овде, као ни у дипломатској каријери, није показао објективност и непристрасност. За разлику од барона де

Констана који је позивао на разоружање, уједињење и мир, Кинан је отворено апеловао на европске државнике да се суоче са „проблемом Балкана свим физичким и војним средствима којима располажу.“ (Carnegie Endowment, 1993, pp. 10–11, p. 14). Ако је оригиналном извештају мањкало публицитета, реиздање је задобило свеопшту медијску пажњу. Две године касније извештај је преведен на бугарски, а 2000. године се појавила и верзија на македонском језику. На бугарски је преведена оригинална верзија извештаја из 1914, а на македонски реиздање из 1993. са све уводном речју Мортонa Абрамовица и предговором Џорџа Кинана (Karnegievata anketa, 1995; Poranešnite balkanski vojni, 2000).

Поновно издање извештаја послужило је не само за креирање нове светске доктрине и нових обичајних норми међународног права, него је извршило радикалан утицај и на историографију. Објективном сагледавању балканских ратова велику штету је, према мишљењу Марије Тодорове, нанео термин „балканизација“ који је са балканским ратовима ушао у језик дипломатије и свакодневнице и као такав остао у употреби до данас (Todorova, 2006, pp. 244–245). Уписан је у дипломатске речнике са значењем „уситњавања политичких заједница и простора, повратку племенском и заосталом“. Као таква, балканизација је навођена као сушта супротност свему ономе што одликује цивилизацију и цивилизован свет (Bjelajac, 2013). Такође, догађаји друге половине 20. века као што су Хладни рат, распад Совјетског савеза, уједињење Немачке, крвави грађански рат 1991–1995, бомбардовања Југославије 1999. године, итд., сваки на свој начин могу се сврстати у окидаче историографског ревизионизма у коме је дошло и до ревалоризације балканских ратова. Под утицајем дневне политике, англосаксонска, немачка и француска историографија рекреирале су нову слику балканских ратова са фокусом на злочине, масакре и прогоне становништва.

О ревизионизму немачке и англосаксонске историографије је већ доста писано, стога ћемо овде указати на главне правце ревизионизма француске историографије. У изучавању балканских ратова у француској историографији уочавамо велики диспаратитет. Све до обележавања стогодишњице балканских ратова 2012. и 2013. године, француска историографија је мало пажње поклањала балканским ратовима, о чему говори и неуједначена терминологија. Називани су „догађајима из 1912–1913.“, „ратовима“, али најчешће само „кризама“, а њихово место у историографији је било разматрано само у корпусу криза које су довеле до почетака Великог рата (Guelton, 2014).

Околност која је негативно утицала на политичку инструментализацију балканских ратова јесте ревизија Првог светског рата, првенствено његових узрока и повода. У тумачењу како Првог, тако и Другог светског рата, прекретницу је током 1980-их донео нови политички тренд – хармонизација француско-немачких односа. Хармонизација односа се у сфери историографије читовала као доживљај оба светска рата као свеопште несреће у којој су

једнако патили и Французи и Немци (Вјелажас, 2015). Разлике и антагонизми су се свесно потискивали са циљем стварања заједничког колективног сећања. Од средине 1980-их Француска и Немачка су интензивно радиле на усвајању заједничких историјских норматива, без истицања „криваца“ или „жртава“. Француски председник Франсоа Митеран и немачки канцелар Хелмут Кол су се срели 22. септембра 1984. и том приликом је Митеран рекао немачком канцелару да „није било разлике између француског и немачког војника зато што је њихов заједнички циљ био да се најбрже врате кући“ (Ibid.). Кључна последица рада на хармонизацији француско-немачких односа је усвајање заједничких уџбеника историје, који су и данас у употреби. Обележавање стогодишњице почетка Првог светског рата 2014. године је дошао само као врхунац тог вишедеценијског процеса.

У процесу хармонизације француско-немачких односа Балкан је још једном послужио као колатерална штета. Од балканских ратова до бомбардовања Југославије 1999, „балканске мржње“, „буре барута“, „српски малигни национализам“, само су неки од универзалних „узрока“ који су се, по потреби, укључивали у историографску анализу сваког иоле важног догађаја који је обележио историју Балкана током „кратког 20. века“. Један од најутицајнијих присталица француско-немачке хармонизације у француској историографији је историчар Жан-Жак Бекер, специјалиста за Први светски рат, ученик чувеног Пјера Ренувена, који се током каријере интересовао за различите аспекте Великог рата, посебно за корене сукоба (Becker, 2003). Бекер проблеме Европе у освит Великог рата дели на две групе: проблеме Запада и проблеме Истока. Према тој оштрој подели, проблеми Запада су били без великог значаја и углавном лако дипломатски решиви, док су проблеми Истока, укључујући ту и балканско питање, били сложени јер се у њиховој основи налазио агресивни тип национализма. Међутим, проблеми Истока су били олако схваћени од стране западних држава, стога је Први светски рат последица занемаривања цивилизованог Запада који је дозволио да буде увучен у светски рат кроз проблеме Истока (Becker, 2001). Ова симплификована подела у великој мери подсећа на аргументацију Констанана и Батлера из преписке 1918. године. Бекер, такође, разликује и пет балканских ратова: Први и Други 1912. и 1913; Трећи који је био увод у Први светски рат (28. јул - 4. август 1914); Четвртим балканским ратом сматра Априлски рат (6-17. април 1941), док пети обухватају ратове који су пратили распад Југославије 90-их година (Becker, 2001; 2003).

За Бекеровим ауторитетом је пошао и Жан-Пол Дешо, један од уредника зборника посвећеног балканским ратовима који је посебно апострофирао агресивни балкански национализам. Он је отишао толико далеко да је, попут Кинана, повукао знак једнакости између ратова из 1912. и 1913. и оних из 1991-1995. године. Истакао је да су им заједнички именитељи „прогони становништва, грабеж за територијама, етнички масакри и верски сукоби“ који

су на измаку 20. века вратили Европу и свет на његов почетак. Дешоов закључак је да је појам „балканизација“ и данас незаменљив синоним за Балкан (Bled et al., 2014, pp. 8–9).

Кључна последица ових нових тумачења дела француске историографије није само жигосање Балкана, већ и преиспитивање целокупне француске балканске политике. Заговорници ових савремених тумачења отворено полемишу да је „играње на карту“ Србије током Великог рата, односно Југославије у периоду између два светска рата, била највећа грешка француске политике. Заступник ове тезе Франсоа-Гримел Жакињон у књизи *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918–1935). Aux origines du myth serbe en France*, детаљно разлаже како је „српски мит“ био грешка француске политике. Истиче да је Француска била заведена од стране Србије и да сноси одговорност за државу створену 1918. године која ни најмање није била демократска већ „ауторитарна творевина кројена према Пашићевој визији Велике Србије“. Француска је своју грешку наставила подршком Србима у међуратном периоду, приклонила се „источно-православној политици Србије која је имала за циљ асимилацију Хрвата и Словенаца“, уместо да је подржавала еманциповане народе из Аустроугарске, првенствено Хрвате и Словенце. Француска је начинила кобну грешку подршком хегемону какав је био краљ Александар, чију личност упоређује са француским краљем Лујем XI из династије Валоа који је остао упамћен по грамзивости и по уверењу да се сваки човек може поткупити (Grumel-Jacquignon, 1999). За Бернара Мишела, писца предговора, Жакињонова књига је дело које успешно демистификује „француско традиционално савезништво са Србијом/Југославијом“ јер „пријатељство треба да је чвор који везује народе, а не бланко-чек који се даје владарима“. Даље, он поздравља кључни Жакињонов закључак да је „француско-српско пријатељство“ од првог тренутка било илузија, и то илузија која у негативном контексту оптерећује чак и данашње генерације француских политичара политичара (Grumel-Jacquignon, 1999; Bjelajac, 2005).

РЕФЕРЕНЦЕ

- Akhund, N. (2013). An Unexpected Outcome of the Balkan Wars: The Carnegie Report of 1913. In: Rudić, S. & Milkić, M. (Eds.). *Balkanski ratovi 1912/1913: nova viđenja i tumačenja* (pp. 293–310). Istorijski institut; Institut za strategijska istraživanja.
- Akhund, N. (2015). The Carnegie endowment for international peace in the Great War: Perceptions and Impact of the Balkans. In Rudić, S. & Milkić, M. (Eds.). *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile* (pp. 181–195). Istorijski institut; Institut za strategijska istraživanja.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1912, December 2). *Doss. 248, № 55*. Nouvelle série, su-série Turquie. Belgrade.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1912, December 18). *Doss. 250, № 96–97*. Nouvelle série, su-série Turquie. Athènes.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1912, December 26). *Doss. 251, № 83–85*. Nouvelle série, su-série Turquie. Monastir.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1912, November 2). *Doss. 242, № 125–126*. Nouvelle série, su-série Turquie. Paris.

- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, April 30). *Doss. 267, № 330–331*. Nouvelle série, su-série Turquie. Monastir.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, February 8). *Doss. 256, MF, PO 8621, № 257*. Nouvelle série, su-série Turquie. Paris.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, January 9). *Doss. 253, MF PO 8618, № 65–66*. Nouvelle série, su-série Turquie. Paris.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, July 19). *Doss. 277, № 218–221*. Nouvelle série, su-série Turquie. Uskub.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, July 20). *Doss. 277, № 242–243*. Nouvelle série, su-série Turquie. Belgrade.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, July 6). *Doss. 275, № 11*. Nouvelle série, su-série Turquie. Belgrade.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, November 21). *Doss. 289, № 58–59*. Nouvelle série, su-série Turquie. Monastir.
- Archive de Ministère d'affaire étrangères [AMAE]. (1913, October 17). *Doss. 288, № 13–14*. Nouvelle série, su-série Turquie. Sophia.
- Barbi, A. (1914). *Bregalnica: srpsko-bugarski rat 1913*. Izdavačka knjižara S. B. Cvijanović.
- Becker, J.-J. (2003). La guerre dans les Balkans (1912–1919). *Matériaux pour l'histoire de notre temps* (71), 4–17.
- Becker, J.-J. (2001). L'ombre du nationalisme serbe. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 69, 7–30.
- Bjelajac, M. (2005). Srpsko (jugoslovensko)–francuska vojna saradnja u XX veku. In Pavlović, M. B., & Novaković, J. (Eds.). *Međunarodni naučni skup: Srpsko-francuski odnosi 1904–2004*. (pp. 293–317). Društvo za kulturnu saradnju Srbija-Francuska; Arhiv Srbije.
- Bjelajac, M. (2013). Provociranje „humanitarne intervencije“ protiv Srbije 1913. In Rudić, S. & Milkić, M. (Eds.). *Balkanski ratovi 1912/1913: nova viđenja i tumačenja* (pp. 311–331). Istorijski institut; Institut za strategijska istraživanja.
- Bjelajac, M. (2015). Neprekinuta diskusija o Balkanu kao uzročniku Prvog svetskog rata. In Rudić, S. & Milkić, M. (Eds.). *Prvi svetski rat, Srbija, Balkan i velike sile* (pp. 19–35). Istorijski institut; Institut za strategijska istraživanja.
- Bled, J.-P., Deschodt, J.-P., & Pécheul, A. (Eds.). (2014). *Les guerres balkaniques 1912–1913*. Presses de l'université Paris-Sorbonne.
- Carnegie Endowment for International Peace. (1993). *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect, with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Carnegie Endowment for International Peace: Division of Inter- course and Education. (1914). *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Publication No. 4). Washington D.C.
- Centralen državni arhiv [CDA]. (1913, August 14/27). Ministarstvo na vnšnite raboti i izpovedanita. Legacia v Pariz. f. 382K, op. 2, a. e. 564, l–23–24, l–37–38, Sofia.
- Centralen državni arhiv [CDA]. (1913, September 1). Ministarstvo na vnšnite raboti i izpovedanita. Legacia v Pariz. f. 382K, op. 2, a. e. 564, l–39–40, Paris.
- Dinan, A. (1998). *Sećanje na Solferino*. Jugoslovenski crveni krst.
- Državni arhiv Srbije [DAS]. (1913, April 26/May 9). Ministarstvo inostranih dela – Presburo (1903–1918), fas. br. 9, januar – april 1913, pregled štampe za 26. april/9. maj.
- Državni arhiv Srbije [DAS]. (1913, August 10/23). Ministarstvo inostranih dela – Političko odeljenje, Poslanstvo u Parizu, fas. 5, Poverljiva arhiva iz 1913, Br. 2960. Beograd.
- Državni arhiv Srbije [DAS]. (1913, May – August). Ministarstvo inostranih dela – Presburo (1903–1918), fas. br. 10, pregled štampe za 8/21. jul.
- Duclert, V. (2010). *La République imaginée 1870–1914*. Belin Editeur.
- Fišer, A. (2007). *Na srpskom frontu 1912*. Zavod za udžbenike.
- G. Jakšić – N. Pašiću. (1914, June 14). Narodna biblioteka Srbije, Posebni fondovi – Zbirka mladih književnih rukopisa i arhivalija, Arhiva Grgura Jakšića, R558/IX/653a.
- G. Jakšić – N. Pašiću. (1914, June 25). Narodna biblioteka Srbije, Posebni fondovi – Zbirka mladih književnih rukopisa i arhivalija, Arhiva Grgura Jakšića, R558/IX/653a.
- G. Jakšić – Simi Lozaniću. (1903, March 1). Narodna biblioteka Srbije, Posebni fondovi – Zbirka mladih književnih rukopisa i arhivalija, Arhiva Grgura Jakšića, P558/IX/354a.
- G. Jakšić – Todoru Stefanoviću Villovom (šefu Presburoa). (n. d.). Narodna biblioteka Srbije, Posebni fondovi – Zbirka mladih književnih rukopisa i arhivalija, Arhiva Grgura Jakšića, R558/IX/1576.
- Gooch, G. P. & Temperley, H. (Eds.). (1934). *British Documents on the Origins of the War 1898–1914* (Vol. IX, part II, № 1175). Foreign Office.
- Grumel-Jacquignon, F. (1999). *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918–1935). Aux origines du mythe serbe en France*. Peter Lang.
- Guelton, C. F. (2014). Les opérations militaires lors des deux guerres balkaniques de 1912 et 1913. In Bled, J.-P., Deschodt, J.-P., & Pécheul, A. (Eds.). *Les guerres balkaniques 1912–1913* (pp. 19–32). Presses de l'université Paris-Sorbonne.
- Iļčev, I. (1989). Karnegijeva anketa prez 1913 g. obstanovka, izvršvane i međunaroden otzvuk. *Istoričeski pregled*, 10, 15–28.
- Izveštaj Presburoa. (1913, January 9/22). *Srpske novine*, 7.
- Karnegijevata anketa. (1995). Abagar.
- Ković, M. (2015). Balkanski ratovi u istoriografiji (posle 1989). In

- Vojvodić, M. (Ed.). *Prvi balkanski rat 1912/1913: istorijski procesi i problemi u svetlosti stogodišnjeg iskustva* (pp. 359–376). SANU.
- La France et les chrétiens d'Orient. (1912, November 22). *Le Temps*, 18769.
- Les Atrocités Bulgares. Un Appel au Monde Civilisé.* (1913). Association de la Presse Serbe.
- Mačedonska svirepstva. (1913, February 16/March 1). *Pijemont*, 47.
- Pélissier, J. (1914). *Dix mois de guerre dans les Balkans (octobre 1912 – août 1913)*. Paris
- Poranešnite balkanski vojnici: (1912–1913): izveštaj na balkanska komisija.* (2000). Kultura.
- Prikaz knjige Les atrocités Serbes, pisao G. Jakšić.* (n. d.). Narodna biblioteka Srbije, Posebni fondovi – Zbirka mlađih književnih rukopisa i arhivalija, Arhiva Grgura Jakšića, R558/III/17.
- Ružeski, S. (2012). Samson Černov i balkanski ratovi. *Srpske studije*, 3, 83–100
- Slavko Grujić – G. Jakšiću. (1914, June 13). Narodna biblioteka Srbije, Posebni fondovi – Zbirka mlađih književnih rukopisa i arhivalija, Arhiva Grgura Jakšića, R558/IX/651.
- Soutou, G-H. (2011). La France et le concert européen dans la crise bosniaque. In Horel, C. (Ed.). *1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine : cent ans après* (pp. 21–36). Peter Lang.
- Stojić, B. (2013). Prvi balkanski rat u očima francuske javnosti. U Rastović, A. (ed.). *Prvi balkanski rat 1912/1913, godine društveni i civilizacijski smisao (povodom stogodišnjice oslobođenja Stare Srbije i Makedonije 1912)* (Knj. I). (pp. 341–357). Filozofski fakultet Niš.
- Štrandman, V. N. (2009). *Balkanske uspomene* (Knj. 1, deo 1–2). Žagor.
- Todorova, M. (2006). *Imaginarni Balkan*. Biblioteka XX vek.
- Watson, D. R. (1995). Jean Pélissier and the Office Central des Nationalités, 1912–1919. *The English Historical Review*, 439, 1191–1206.

Issue of war crimes in Balkan Wars and their contemporary interpretation

Biljana Stojić

The Institute of History, Belgrade, Serbia

In the paper, we have discussed the question of war crimes and violations of international peace conventions during the Balkan Wars of 1912–1913. This issue was raised at the beginning of the First Balkan War by opposing sides—the Balkan League and Turkey—which submitted numerous petitions and complaints, aiming to draw the great powers' attention and support. Indubitably, they got attention—every significant European country and newspaper sent missions and correspondents to the Balkan battlefields to follow war operations and everyday life and to check all those rumors regarding war crimes. Accordingly, a significant place in the paper is given to the mission of the special Commission that the Carnegie Endowment for International Peace sent to the Balkans in the late summer of 1913. The outcome of the Commission's investigation was the *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, published in June 1914. Serbia and Greece were highly displeased with the Commission's approach and report. At the same time, Bulgaria was pleased since it was privileged to gain sympathy from some Russian and British delegates and therefore had an opportunity to promote its version of the Balkan Wars.

Furthermore, we have followed this report's impact during the Great War and in the post-war period. The last part of the paper is dedicated to the contemporary interpretation of the Carnegie Report and the Balkan Wars in politics and historiography. The Carnegie Report lacked public attention at the moment of its appearance due to the outbreak of the Great War, but in the last decade of the 20th century, it got all the desired publicity. Morton Abramowitz, the president of the Carnegie Foundation 1991–1997, decided to re-publish this report in 1993, mainly motivated by the war for the dissolution of Yugoslavia. However, with the new print, he gave the report and the Balkan Wars a new meaning, deliberately making links between the wars in 1912–1913 and those in 1991–1995. Abramowitz and the Foundation used the report to promote a new political doctrine of humanitarian interventions all around the world. Carnegie's

re-published report had an equally huge impact on contemporary historiography and understanding of the Balkan Wars. All other aspects of the wars are neglected at the expense of not even verified war crimes. We pointed to some leading scholarly works in French historiography highlighting the attitude of French politics regarding the Balkan peninsula in the 20th century.

Key words:

the Balkan Wars, great powers, Balkans, Serbia, France, Carnegie Endowment for International Peace, Grgur Jaksic
